

Kulturhistorien druknede i den nye Bølling Sø

Alt efter temperament kunne man kalde det investering eller spekulation, men der var ingen tvivl om, at køberne af Bølling Sø gik efter nogle hurtige og let tjente penge.

Sådan kom det ikke til at gå. Tværtimod tabte det interessentskab, der

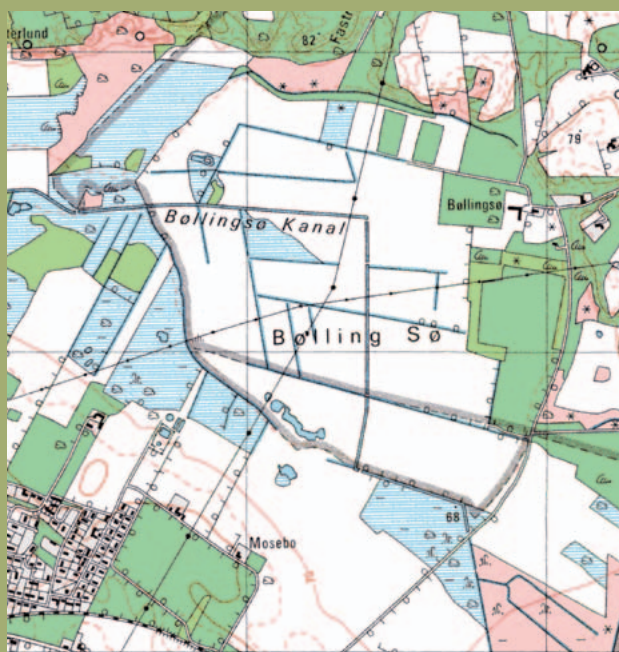
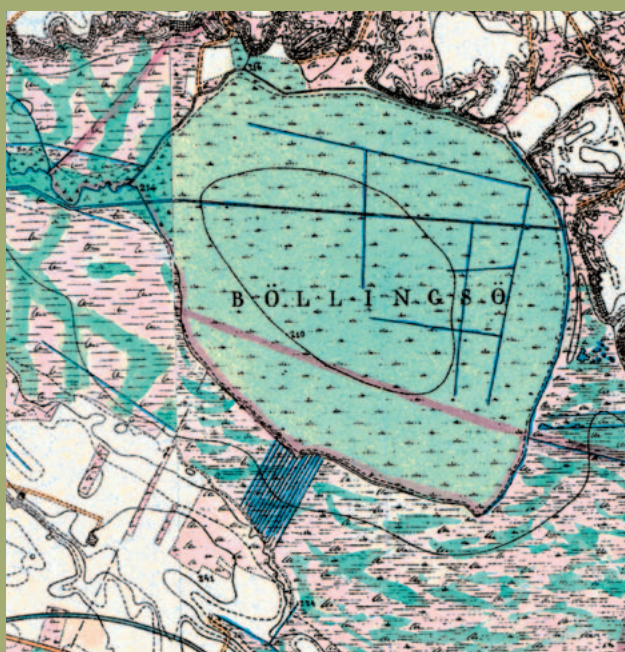
udtørrede den store højmosesø, millioner af kroner, før kreditforeningen måtte overtage ejendommen.

Hundrede år senere var det arkæologerne, der måtte se deres store forventninger om rige fund blive skuffede, da hele den afgravede højmose

blev oversvømmet for at genskabe en natur, der havde været forsvundet i mindst 6000 år.

Selve ideen om at tørlægge Bølling Sø omtales allerede i 1859, da et aktieselskab investerede i en mudderpram til at hente kalk, mergel og dynd op

Bølling Sø

Sø på 140 hektar i stor højmose ved Engesvang 11 kilometer vest for Silkeborg.

Landets højest beliggende sø, men afvandet i årene 1872-75 ved en fire kilometer lang kanal.

Meget omfattende tørveindustri på hele egnen, især under de to verdenskrige. Drænings- og kultiveringsprojekt gennemført 1942-49 med støtte fra Statens Landvindingsudvalg.

Vigtige arkæologiske fund i området, bl.a. en 12.000 år gammel rensdyrjægerboplads, en offerplads fra ældre bronzealder, Klosterlundbopladsen samt flere moselig, bl.a. Tollundmanden og Ellingepigen.

Fredningssag rejst i 1994 som forberedelse til anlæg af søområde på ca. 360 hektar, omgivet af 475 hektar marker, enge, overdrev og krat. Selve søen oprettedes fra efteråret 2004. Pris: 28 mio. kr.

Området ejes i dag af både offentlige og private lodsejere, men med pligt til naturpleje og accept af offentlig adgang.

Kortene er fra 1874 og 1987, mens ortofotoet er fra 2008.

Silkeborg kommune og Ikast-Brande kommune.

Koordinater: 6226128, 523406.

Forpagter Jens Christiani (1841-1908) flyttede fra Djursland og ud i den øde hedeegn ved Engesvang i 1894. Sammen med de to sønner Axel og Christian studerede han ivrigt både tamfugle og flyvende vildt, var inkarneret jæger og skrev en mængde artikler til jagtbladene. De tre udgav flere småhæfter om de vilde fugles liv og var venner med datidens fremtrædende ornitologer, bl.a. veksler Eiler Lehn Schiøler, der var en af stifterne af Dansk Ornitologisk Forening, og overlæge Otto Helms, der senere blev formand for samme forening. Billedet er fra ca. 1900. Foto: Lokalhistorisk Arkiv i Engesvang.

fra søbunden, men fortællingen om det store landvindingsprojekt tager først sin begyndelse 10. oktober 1872. Den dag solgte bønderne ved søen deres førstejer til den 140 hektar store mosesø.

Ikke en eneste af de nye ejere var fra egnen.

Interessentskabet, der havde købt retten til at tørlægge søen, bestod af kapitalstærke eller spekulationslystne investorer fra København (jernhandler og grosserer Jørgen Jensen), Randers (handelsfirmaet Brdr. Steenberg og mægler Andersen) og Viborg (landinspektør Dalberg og overretsprokurator Isaksen).

Til at begynde med virkede risikoen ikke stor. Købesummen var beskedne 3600 kr., og hvis man hurtigt kunne få etableret kanaler og afvanding, ville det ikke være urealistisk med en salgspris på 1000 kr. pr. tønne land. Når projektet var afsluttet og jorden solgt, ville gevinsten altså være på 250.000 kr.

Sådan tog regnestykket sig ud på

investorerens indre kalkulator, men ganske anderledes kom det til at gå. Der var snart ikke det problem, som investorerne blev skånet for.

Kreditforeningen må tage over

Ideen havde været at opbygge en stor og givtig produktion af hø, så snart afvandingen var gennemført, men udtørringen trak ud og blev langt mere kostbar end beregnet.

Og den skabte nye problemer i sig selv.

Afvandingen skulle ske mod vest gennem en gravet kanal til Klode Mølle og videre ud i Karup Å, men fra starten fik man gravet kanalen både for smal og ikke dyb nok. Afledningen af vand fra hele området foregik ved naturligt fald og uden pumper, men da terrænet kun faldt ganske svagt, fik større regnskyl og anden voldsom nedbør ødelæggende indflydelse på landbruget.

Store arealer omkring Klode Mølle stod under vand i vinterhalvåret, så høstakke kunne ikke holdes tørre. Nogle steder måtte høet bjærges i land med pramme.

På den anden side betød drænefekten af den nygravede kanal, at de øvrige lodsejeres enge langs kanalen blev udtørret for voldsomt. Det fik den tørveagtige muld til at tørre ud og skrumpe, så jorden gav et lavere udbytte. Problemerne blev hurtigt så store, at lodsejerne gik sammen om at stille interessentskabet overfor betydelige erstatningskrav.

Den investering, der skulle give en hurtig gevinst, havde udviklet sig til et økonomisk mareridt for Bølling Sø-interesserne, bl.a. med den ene af brødrene Steenbergs fallit i 1879.

Allerede i 1880 forsøgte interessentskabet at sælge ejendommen, men ingen andre skulle nyde noget, så man var tvunget til at køre videre med tab. I 1892 måtte kreditforeningen i Viborg overtage hele foretagendet for 47.000 kr. (2,9 mio. kr. i 2009-værdi), som dækning af foreningens tilgodehavende i uindfrie lån.

Den københavnske jernhandler og grossist Jørgen Jensen blev hårdest

ramt. Jensen var den, der havde finansieret det meste af projektet, og han tabte 200.000 kr. (12,6 mio. kr. i 2009-værdi) på det eventyr.

Christiani-slægten flytter ind

Den nye ejer af Bølling Sø blev en kender af den store Kolindsund-tørlægning på Djursland.

I 1894 købte forpagter Jens Christiani fra Stensmark ved Grenå hele molevitten. Prisen var overkommelig, han fik søen for de samme 47.000 kr., som kreditforeningen havde haft til gode i lån i ejendommen. Jens Christiani havde seks sønner og en datter, som på et tidspunkt skulle sættes i vej, og derfor så han helt naturligt visse muligheder i den 140 hektar store ejendom.

Christiani havde fulgt Kolindsund-projektets store succes med produktion af hø, og han regnede vel med, at Bølling Sø kunne udvikles på tilsvarende måde. Det var dog først i 1900, da sønnen Richard flyttede ind på Bølling Sø, at der kom gang i foretagendet.

Han gik straks i gang med at uddybe de eksisterende kanaler, der også blev gravet bredere. Der måtte imidlertid nedsættes en ny landvæsenkommission, og den bestemte, at lodsejerne ned til kanalen og til søen skulle have 10.000 kr. (629.000 kr. i 2009-værdi) i erstatning for at tåle udtørringen som følge af den forbedrede afvanding.

Men det var tilsyneladende skruen uden ende. Jo mere vandstanden blev sænket, desto mere sank den dydede engjord sammen på grund af udtørringen.

Så gjorde man forsøg med at bygge en dæmning på tværs af kanalen ved søens udløb, hvorefter vandet blev pumpet ud med en stor dampdrevet vandsnegl. Pumpningen viste sig imidlertid at være helt utilstrækkelig til at holde søen tør, så projektet blev skrinlagt.

Derimod var sænkningen af vandstanden pludselig blevet til stor fordel for de omkringliggende lodsejere. Udtørringen gjorde det muligt at udnytte

tørvelagene i engene, og lodsejerne satte en storstilet produktion i gang.

Det må have været noget af en torn i øjet på Christiani-familien at se naboerne få erstatning for tabet af høproduktion, samtidig med at de satte fuld kraft på udnyttelsen af tørvelagene i de selvsamme enge.

Ejendommen på Bølling Sø udviklede sig til et regulært søskendekollektiv, hvor de syv Christiani-søskende opholdt sig i længere perioder.

I 1915 overtog den næst yngste i flokken, Christian, officielt skødet på hele foretagendet efter opfordring fra de øvrige søskende. Christian Christiani (1888-1970) havde i 1912 bestået eksamen som landbrugskandidat, så han måtte vel have forstand på at drive den store ejendom. Lokalt blev han ofte omtalt som »Kandidaten«.

Hø til husarheste

Salg af hø og udlejning til græsning med kreaturer var i de første årtier den vigtigste indtægtskilde for Christiani-familien på Bølling Sø.

Under Første Verdenskrig og i årene derefter blev der leveret hø til hestehandlere og vognmænd i Silkeborg, men også til husarkasernerne helt ovre i København. Høet blev kørt med hestevogne til Moselund Station og læsset på jernbanevogne.

Efter »Kandidatens« overtagelse blev der taget flere nye initiativer.

Christian Christiani mente, at det var for ensidigt og risikabelt kun at satse på græsning og høproduktion, så han byggede en farestald af noget billigt affaldstræ fra et savværk i Silkeborg. Projektet gik godt i et par år, men så en sommer ville lammene ikke trives, og man frygtede, at de var befængt med leverikter. Da 22 af fårene døde i den følgende vinter, blev fåreavlen opgivet.

Også hold af ungkreaturer blev forsøgt, men staldbygningerne var for ringe. Heller ikke roedyrkning slog an, da den viste sig dyr og besværlig.

Størst held og vel også afkast var der fra gåseholdet.

Som ung soldat på Sjælland i 1910 havde Christian Christiani stiftet be-

kendtskab med en gårdejer, som holdt gæs i stordrift. Her fik han en introduktion til det specielle fjerkræhold, som han allerede i 1913 satte i værk på Bølling Sø med en beskeden stamme på fire Toulouse-gæs. Det var kønne fugle, men kun med ringe kødvægt, så Christiani skiftede snart over til en stamme af hvide gæs.

Der blev produceret både rugeæg og gæslinger, og gåseholdet voksede sig større og større, mens tusinder af gæslinger blev sendt ud over hele landet fra Moselund Station. Produktionen kulminerede i 1944 med omkring 5000 gæslinger.

Gåsefarmen var af væsentlig betydning for økonomien på Bølling Sø, men proprietær Christiani var ikke sen til at gribe chancen for at høste den helt store gevinst, da Rigsdagen vedtog statsstøtteleven om landvindingsprojekter i november 1940.

Projekt nr. 208 hos Statens Landvindingsudvalg omfattede en gennemgribende renovering af hele kanalsystemet, som havde ligget forsumt hen i flere årtier. Frem for alt ville projektet forbedre forholdene for tørveproduktionen og efterfølgende gøre det muligt med planteavl på de afgravede flader.

Alt sammen betalt med totredjedele i tilskud fra staten og med et billigt lån til at dække resten.

Hedeselskabets projekt

Den milliondyre tørlægning af Bølling Sø i årene 1942-49 blev planlagt af Hedeselskabet i Viborg, men i samarbejde med en af de største lodsejere i området, proprietær Christiani på Bøllingsøgård.

I august 1941 havde Hedeselskabet et forslag klar til at sænke vandstanden i området. Det blev præsenteret for Socialministeriet med henblik på at gennemføre sagen som en beskæftigelsesforanstaltning.

To muligheder var beskrevet. Enten kunne afløbet forbi Klode Mølle uddybes, eller også kunne der graves et nyt og kortere, så vandet blev ledt over vandskellet og ned til Funder Å. Omkostningerne anslog Hedeselskabet til 350.000 kr. (7,2 mio. kr. i 2009-værdi). Heraf ville de ca. 200.000 kr. være arbejdslønninger, påstod man. I sammenligning med datidens sædvanlige budgetter for landvinding var det en ekstraordinær høj andel på 57 pct. Normalt udgjorde lønninger under 25 pct. af budgettet.

Ifølge Hedeselskabet mente »lokale interesser i Bølling Sø« at kunne investere 60.000-80.000 kr., og man havde intet imod at få arbejdet udført af arbejdsløse i en såkaldt statsungdomslejr. Eller underforstået: et indirekte statstilskud på 270.-290.000 kr. ville være en forudsætning for projektet.

Salg af hø og udlejning til græsning med kreaturer var i de første årtier den vigtigste indtægtskilde for Christiani-familien på Bølling Sø. Her bjærges der hø en sommerdag i 1925 i den udtørrede Bølling sø. Foto: Lokalhistorisk Arkiv i Engesvang.

De såkaldte statsungdomslejre var arbejdslejre for de store byers arbejdsløse unge, som blev sendt ud på landet for at lære glæden ved fysisk arbejde at kende. Hele dette lejrssystem var tydeligvis inspireret af regimet i Tyskland, hvor nationalsocialisterne havde indført tvungen arbejdspligt for alle unge mænd.

På mødet med Socialministeriet diskuterede man de to mulige løsninger. Der blev opnået enighed om, at det ville være ønskeligt, om den første mulighed, hvor man bibeholdt det eksisterende afløb forbi Klode Mølle, kunne gennemføres, selvom denne løsning ville være dyrere.

Det blev aftalt, at det jyske underudvalg skulle invitere lodsejerne til et møde, hvor Hedeselskabet »ville være behjælpelig med at forelægge planerne«.

Overvældende flertal

På dette møde med lodsejerne blev der foretaget en afstemning blandt de fremmødte. Målt i hektar var der overvældende tilslutning med ja fra ejerne af 231 af de i alt 287 hektar; kun ejerne af 25 hektar var direkte imod. Fordelt efter hoveder var der knap så stor enighed. 17 lodsejere sagde ja, 10 var imod, og tre stemte ikke.

Derimod var der ingen vaklen i de protestskrivelser, der indløb, da projektet blev kendt lokalt. Fiskeriforeningen for Skive-Karup Å og flere andre sammenslutninger af sportsfiskere ved Karup frygtede okkerudslip fra en øget dræning af mosearealerne. De modsatte sig på det mest bestemte, at projektet blev gennemført.

Protesterne blev kort behandlet 7. oktober 1942 på Statens Landvindingsudvalgs 18. plenarmøde. Ifølge referatet udspandt der sig følgende ordveksling mellem departementchefen, der var formand for udvalget, og Hedeselskabets direktør Niels Basse, der var medlem af udvalget.

Først formanden (fremhævnningerne stammer fra det originale, dupliserede referat):

»Skal vi være enige om, at jeg siger til ministeren, at det er nogle ganske over-

drevne indvendinger fra fiskeriets side?«...
»Det er ikke engang **lodsejerne**, der gør vrøvl, men nogle lystfiskeriforeninger, der har **lejet fiskeriet**«.

Hertil supplerede direktør Basse:

»Der står en mængde arbejdsløse, der venter på at tage fat«.

Derefter godkendte udvalget projektet og indstillede det til landbrugsministerens velvilje.

Allerede tre uger senere fik lodsejerne den glædelige besked, at staten havde sagt ja til at støtte det projekt, som Hedeselskabet havde udarbejdet. Overslagsprisen var blevet en smule billigere med 345.000 kr. (6,9 mio. kr. i 2009-værdi), og heraf ville staten betale totredjedele. Den sidste tredjedel kunne lodsejerne få som et billigt lån.

At budgettet ville blive overskredet med en halv million nutidskroner, kunne ingen vide. Heller ikke at tidsplanen ville sprænge alle rammer.

Livsvigtig tørveindustri

I det sene efterår 1940, da Rigsdagen vedtog loven om statsstøtte til landvinding, frygtede alle, at den tyske besættelse, der havde medført et øje-

Stenalderbopladsen ved Klosterlund blev udgravet allerede i 1936 af Nationalmuseet. Man ser mod syd ud over mosedraget i retning af Engesvang station. Bopladsen lå under et tyndt tørvelag, der forsigtigt blev gravet bort. Foto: Herning Museum.

blikkeligt stop for landbrugseksporten til England, ville forårsage massiv arbejdsløshed. Landvindingsloven var da også en beskæftigelseslov, hvis dobbelte formål var at igangsætte beskæftigelsesprojekter og øge produktionen af landbrugsvarer.

Ingen havde kunnet forudset, at den stik modsatte situation udviklede sig meget hurtigt.

Allerede i april 1941 måtte arbejdsministeren udstede en bekendtgørelse, der »reserverede« ledig arbejdskraft, hvis den skulle bruges i landbruget. I maj 1943 og resten af besættelsestiden skærpede arbejdsministeriet kontrollen med de få ledige. Alle beskæftigelsesarbejder, herunder også landvindingsprojekterne, blev simpelthen standset i sommerhalvåret, så der var tilstrækkeligt med løsarbejdere, når roerne skulle hakkes, høet slås og kornet hentes i hus.

Udnyttelsen af landets tørvemoser blev betragtet som livsvigtig, da der var lukket af for import af brændsel, især stenkul fra England, på grund af besættelsen. Man havde kun tørvene at fyre med og varme sig ved.

Bølling Sø-projektet var dog ikke et decideret krigsføretagende, da der også i fredstid blev produceret store mængder tørv i området. Den tilsynsførende ved projektet måtte derfor søge om dispensation fra Arbejdsministeriets projektstop både i 1943 og 1944. Man fik tilladelsen begge år, dog kun til et begrænset antal jordarbejdere på højst 10 i 1944.

Om det var årsagen til, at arbejdet i Bølling Sø blev stærkt forsinket, vides ikke, men forsinkelsen skabte stor irritation. I september 1945 skrev tørvfabrikanterne et vredt brev til Statens Landvindingsudvalg og klagede over »arbejdets langsomhed«. Til slut i brevet stod der:

»Der kan således i dette tilfælde ikke være tvivl om, at bestemmelsen om en dagmulkt på 100 kr. for entreprenørens overtrædelse af tidsfristen må komme foranstaltningen til gode«.

Tørvfabrikanterne krævede simpelthen dagbøder på 100 kr. fra 1. juni 1945 og frem til arbejdets afslutning. I 1945 modsvarede 100 kr. knap

Trædestensrækken i nordenden af den nye sø bestod af en sammenhængende nord-syd gående stenrække, der er 173 meter lang. I alt har rækken strakt sig over mindst 390 meter, men omkring 1950 havde Hedeselskabet indsamlet de fleste af stenene i mindre bunker for at sælge dem. Det blev dog stoppet af lokale folk. Rækken regnes for at være fra 550 f. Kr. eller ældre. Der er fundet tilsvarende stenrækker flere steder i Danmark, bl.a. en meget lang række, der er dateret til førromersk jernalder, i Store Vildmose. Det sort-hvide foto er antageligt fra 1920'erne, hvor den intakte række var gravet fri på bunden af tørvemosen. I baggrunden ligger et større tørvæværk. Farvebilledet er fra 1988 og viser den midterste del af de 173 meter. Fotos: Lokalhistorisk Arkiv i Engesvang og Jens Jørgen Kærgaard, 1988.

2000 kr. i 2009-værdi, så der var store penge på spil.

Interessant er det, at tørvfabrikanterne mente sig berettigede til at fare så voldsomt frem. Staten betalte jo totredjedele af udgifterne, og deres tredjedel af projektpriisen var givet som et lån over 20 år, som de først skulle begynde at afdrage tre år efter, at projektet var afsluttet. Indtil da bar staten alle udgifter, så tørvefabrikanterne havde reelt intet på spil.

Hedeselskabet tog entreprenøren i forsvar og fremhævede den vanskelige beskæftigelsessituation med knaphed på ledig arbejdskraft. Da der kun manglede ca. en sjettedel af arbejdet, måtte der hellere bruges kræfter på at sikre, at »arbejdet bringes til afslutning hurtigst muligt«.

Sådan blev det, og entreprenøren slap for dagbøder.

Da regnskabet kunne godkendes i sommeren 1949, var det oprindelige budget overskredet med 73.000 kr., så den endelige pris blev 418.000 kr. (7,5 mio. kr. i 2009-værdi). Landbrugsmi-nisteriet betalte uden at kny.

Masser af moselig

Som så mange andre landvindingsprojekter fra besættelsestiden var heller ikke Bølling Sø særlig lang-tidsholdbart.

Projektet havde ganske vist sænket

vandstanden, så der var skabt adgang til endnu dybereliggende tørvslag, og tusinder af tons tørv blev »eksporteret« fra Engesvang og Moselund til det meste af landet, men allerede efter krigens afslutning faldt efterspørgslen hurtigt – og det gjorde tørvemængderne i Bølling Sø også.

Til gengæld var der opstået en kraftig okkerforurening af Skygge Å og Karup Å som resultat af den fortsatte uddybning af afvandingskanalen, der trak store mængder af jernforbindelser ud af jordlagene.

Da tørvegravningen helt ophørte omkring 1970, fik dele af det gamle søområde lov til at ligge hen. De afgravede arealer kunne ikke rigtig bruges til noget, og de opdyrkede marker var ikke i længden egnede til landbrug. Til gengæld havde næsten 100 års tørvegravning stort set afskrællet hele højmosen ned til det bare sand og genskabt et landskab af nogenlunde samme form som for 6000 år siden i jægerstenalderen.

Udover de enorme mængder af tørv, der havde opvarmet danske hjem under især de to verdenskrige, havde tørvindustrien også fremdraget talrige arkæologiske fund. De to mest kendte fra Bølling Sø-området er nok de velbevarede moselig, Tollundmanden og Ellingepigen, fra ca. 200 f.Kr.

Allerede i maj-juni 1936 udgravede Nationalmuseet en større stenalder-

boplads sydvest for gården Klosterlund. Ved udgravningen blev der fundet 1070 redskaber, bl.a. 63 kærne-økser og et stort antal skrabere. Desuden lå der omkring 2600 flintflækker og ca. 23.000 stykker flintaffald. Pollenanalyser fra laget med flintflækker viste, at Klosterlund bopladsen kunne dateres til 7.500-7.000 f. Kr., og i 1936 var den Danmarks ældste boplads. Den gav navn til en særlig kulturfase, der regnes for den ældste del af Maglemosekulturen.

Ud over flint fra et stort antal andre bopladser er der spredt i området fundet økser af hjortetak, en lystertand af ben, to små ravfigurer samt mange genstande i træ, bl.a. et par stammebåde, hvoraf den ene var 4,7 meter lang og indeholdt en åre.

To ravfigurer fra Bølling Sø, antageligt en svane og hovedet af en bjørn. Der er tale om jagt-muletter fra jægerstenalderen. Bjørnehovedet måler omkring 10 cm. Foto: udlånt af Herning Museum.

Den store tørveproduktion under de to verdenskrige var baseret på billig arbejdskraft i skikkelse af kvinder og børn. Som det fremgår af billederne, der alle er fra egnen omkring Engesvang og Bølling Sø, deltog der ganske små børn i det slidsomme arbejde. Deres sammenbidte ansigtsudtryk synes også at bekræfte, at der ikke var tale om nogen børneleg, men trælsomt slid. Fotos: Lokalhistorisk Arkiv i Engesvang. Øverst: 1939-40, midt: 1940-45, nederst: 1912.

Vognlæs af hjortegevirer

Og så var der »hjørtekirkegården«.

Ejendommeligt nok er der stadig ikke klarhed over, hvordan dette besynderlige fund skal tolkes. Her er fakta, som de er beskrevet i bogen »Engesvang – i mandsminde« fra 2007:

»Ved udtørringen af søen kom en mængde hjortegevirer frem. Og der var virkelig mange. Man solgte flere vognlæs til tyske aftagere til ophængning på jagtslotene. I flere år var det faktisk en væsentlig indtægt, som man regnede med. Igennem adskillige år dukkede der gevirer frem ved de årlige pløjninger. To af de store gevirer hænger på Silkeborg Museum«.

»Dansk Jagttidende« havde som det første medie bragt nyheden til torvs i 1899 under overskriften »Fund af hjortetakker i en udtørret sø« – og derefter var der frit slag for alskens tolkninger i de følgende numre af jagtbladet.

Den første kommentar lød, at den mest rimelige forklaring måtte være, at en stor rudel hjorte var gået gennem isen og druknet.

Den næste indsender havde hørt, at en stor skov- og hedebrand havde skræmt dyrene ud i søen, hvor de var omkommet af røg og varme.

Nej, mente en tredje, herimod taler jo, at der hverken er fundet unge hjorte eller skeletter af hind, så »kan den antagelse ikke være rigtig, at søen må betragtes som kirkegård for hjorte? Søen har sandsynligvis været kendt af alle hjorte i Jylland – disse fyre strejfer langt omkring – og den kan have haft særlig tiltrækning for dem på grund af sin passende lave vandstand«.

Denne tolkning blev blåstemplet af videnskaben selv. I en afhandling »Om jordfundne pattedyr« fra 1904 knæsatte zoologen Herluf Winge »den vistnok rigtige mening, at søen har været en kirkegård for hjorte«.

Geologen Knud Jessen så de mange gevirer som bevis på egeperiodens frodighed, hvor de dengang »vidstrakte egeskove [husede] store rudler af kronvildt. Tid efter anden fandt hjortene døden i den lille sø, hvor de søgte drikke eller hvile, og så mange dyr omkom der, at søbunden fremtrådte som en veritabel kirkegård for hjorte, hvor takkerne – ofte med indtil 32 ender – blev pløjet op i tusindvis«.

»Hjortekirkegården« i den udtørrede Bølling Sø vakte stor opmærksomhed, da man i slutningen af 1800-tallet oppløjede hele vognlæs af kronhjørtegevirer. Øverst ses et udsnit af de mange gevirer, mens Chr. Christiani fremviser et større eksemplar på det nederste billede. Fotos: Lokalhistorisk Arkiv i Engesvang.

I et nummer af Hedeselskabets Tidsskrift fra 1931 fortælles der detaljeret om gevir-mysteriet, som virkelig optog sindene i jægerkredse, men som ikke havde fundet sin forklaring.

Så sent som i 1998 foretog Silkeborg Museum en prøvegravning på det sted, hvor de mange gevirer angiveligt var pløjet op. Ifølge rapporten »fremkom velbevaret træ og et gytjelag, men der kunne ikke påvises fund eller bevarede kulturlag på stedet«.

Lokaliteten betragtedes som »færdigregistreret«, men gåden om gevirerne savner stadig sin endelige løsning. Herning Museum har fået dateret et enkelt kronhjorteskelet til 2300 f. Kr., dvs. yngre stenalder.

Feriecenter til 10.000 gæster

Som led i det store kanalprojekt under besættelsen blev der lagt en midlertidig dæmning over udløbet fra Bølling sø i vinteren 1943-44, så arbejderne kunne komme til at grave i afløbskanalen. I løbet af vinteren blev hele det gamle søområde fyldt med vand, og lokalhistorikerne mener, at det var sy-

net af denne midlertidige sø, der satte de første tanker i gang om en mere permanent sø-løsning, når tørvelagene engang var brugt op.

»Skal Bølling Sø genopdømmes?« Med dette store spørgsmål førte den kommunale Venstre-gruppe sig frem i dagspressen 9. februar 1972.

Venstre-folkene forestillede sig en kunstig sø på 200-300 tønder land, som skulle anvendes til en bred vifte af aktiviteter. Søen ville blive velegnet til badning og et yderst attraktivt jagt-areal, mente man. Der kunne bygges en badebro, måske også med plads til lystbåde, og da det ville tiltrække turister, forestillede man sig også et større sommerhusbyggeri til fordel for de lokale håndværkere.

Avisartiklen var sikkert tænkt som et velment forsøg på at få gang i en debat om fremtidens anvendelse af Bøllings Sø-området, men den blev straks forplumret, da den socialdemokratiske kommunalgruppe fem dage senere anklagede Venstre-folkene for at forsøge at »stjæle« et socialdemokratisk projekt, der havde været under forberedelse i nogen tid.

Christian Christiani og hans hustru Emma valgte at sælge ejendommen i 1963, da han fyldte 75 og hun 82 år. Billedet er fra parrets sølvbryllup i 1956. Gården havde et jordtilliggende på 85 hektar. Den blev erhvervet af Steen Bille Olsen fra Virum, som allerede fem år senere måtte sælge, fordi han var kommet i økonomisk ufare. Den nye ejer var Holger Peder Nielsen, der overtog ejendommen 1. marts 1967 for 524.000 kroner (4,2 mio. kr. i 2009-værdi). Nielsen drev ejendommen videre med planteavl, men var også en mand med andre interesser, bl.a. drev han en større antikvariat-boghandel på Nygade i Silkeborg. Efter 30 år på Bølling Sø solgte han gården i 1996 til Skov- og Naturstyrelsen. Foto: Lokalhistorisk Arkiv i Engesvang.

I løbet af sommeren 1972 kom der dog gang i en reel debat, og de store visioner fejlede stadig ikke noget. Lokale medier berettede om vidtløftige planer for 30-40 kilometer badestrand nord for Engesvang. Et feriecenter med plads til 10.000 mennesker optrådte også i debatten.

Men ikke alle var lige begejstrede, og da Ringkøbing amt i 1973 fremlagde et første planudkast til genskabelse af søen med masser af »rekreative faciliteter«, dvs. sommerhusbyggeri i stor stil, vendte stemningen. Udkastet blev mødt med megen modstand fra lokale lodsejere, der var godt tilfredse med at bruge mosen til jagt. De ønskede ingen forandringer.

Derefter blev forslaget lagt væk, men ikke glemt.

Naturen kommer i fokus

Mens kommunalpolitikerne fantaserede om kæmpecentre og kilometerlange badestrande, trak andre kræfter i den modsatte retning.

Fredningsplanudvalget i Ringkøbing amt havde allerede i 1970 frem-

Det var lidt af en sensation i foråret 2007, da et par sangsvaner pludselig dukkede frem fra rørbræmmen i Bølling Sø med tre nyklækkede ællinger. Sangsvanen betragtes som en arktisk fugl, men dens udbredelse er åbenbart ved at ændre sig. I dag er den nået helt ned i Sydsverige, og arten yngede for første gang i historisk tid i Danmark i 2002. Foto: Carsten G. Laursen.

lagt en skitseplan for at sætte de afgravede mosearealer under vand. Det skulle ske for at stoppe den kraftige okkerforurening.

Umiddelbart kom der ikke noget ud af det initiativ, men da EF i 1985 gennemførte en landbrugsreform, der bl.a. involverede braklægning af de såkaldte »marginaljorder« for at dæmpe subsidierne til de voksende smør- og kornbjerge, blev skitseplanen atter fundet frem, men nu af Skov- og Naturstyrelsen.

De store afsætningsproblemer for landmændene i EF skabte herhjemme grundlag for den såkaldte marginaljordredegørelse, hvori Miljøministeriet foreslog en ændret anvendelse af landbrugets dårligste jordtyper. Blandt de 36 pilotprojekter, Skov- og Naturstyrelsen lod undersøge i 1987 med henblik på retablering som naturområder, var Bølling Sø med som nr. 4.

Gennem Ringkøbing amt kontaktede Skov- og Naturstyrelsen også de største jordejere i mosen med henblik på køb, men man kunne ikke enes om en rimelig pris.

I 1989 gennemførtes så Naturforvaltningsloven, og der blev afsat betydelige statslige midler til natur-

genopretning. Nok så vigtigt gjorde loven det også muligt at ekspropriere arealer til naturgenopretning.

Som et af de første projekter fokuserede Skov- og Naturstyrelsen atter på Bølling Sø. Man valgte dog den mindre »krigeriske« løsning med en fredningssag i stedet for en ekspropriation. Til gengæld kom der til at gå fjorten år, før Fredningsnævnets beslutning om at frede søen kunne stadfæstes af Naturklagenævnet, hvorefter retableringen kunne gå i gang.

Først skulle detaljerne på plads i selve fredningsforslaget, bl.a. problemet med »Konti-Skan«-kraftledningen på tværs af området. De fire højspændingsmaster kunne ikke tåle at stå i vand, så en aftale skulle forhandles på plads med ELSAM. Desuden skulle der handles den nødvendige jord, mens hydrologien blev undersøgt, før selve forslaget til en fredning var på plads i 1994.

I eftersommeren 1996 var sagen klar til vedtagelse i Fredningsnævnet, men så blev proceduren overhallet af nye bestemmelser om en såkaldt

VVM-redegørelse (Vurdering af Virkningen på Miljøet).

Det tog tre år, før man kunne komme videre.

Kulturhistorie går tabt

Undervejs gjorde arkæologerne opmærksom på den enestående »trædestensrække« fra Klosterlundbopladsen til Dværgebakke, som man havde afdækket. Sammen med en række andre kulturhistoriske levn, bl.a. flere stenalderboplads, ville den mindst 400 meter lange trædestensrække forsvinde under vand, hvis projektet i den skitserede form blev gennemført.

Ud fra en samlet vurdering mente man, at »Bølling Sø må betragtes som et af de vigtigste områder i Jylland med fund fra jægerstenalderen«.

I en artikel »Bølling Sø – et såkaldt naturgenopretningsprojekt« skrev museumsinspektør Hans Rostholm fra Herning Museum i 2001:

»Der er ingen grund til at lægge skjul på, at søprojektet giver problemer for en del af de kulturhistoriske levn. Det skyldes først og

Dukatsommerfuglen lever på rydninger i skove, især efter nåletræer, men også på heder og tørre overdrev som ved Bølling Sø. Udbredelsen dækker Bornholm, Lolland-Falster, Nordsjælland og i det midterste Jylland med spredte fund i det øvrige Jylland. Selvom den synes at være forsvundet fra de fleste lokaliteter på Lolland-Falster og Møn, så tilskrives en del af tilbagegangen naturlige udsving i artens hyppighed. Den er desuden i stand til at etablere populationer på nye rydninger, hvor den kan optræde i større antal i en årrække for derefter at forsvinde, når de foderplanter, dens larver lever af, overskygges af opvoksende træer. Foto: Torben Hvid.

Den sorthalsede lappedykker er noget kræsen med hensyn til hvilke søer, den yngler i. Det har medført, at der har været store bevægelser i ynglelokaliteternes placering i de mere end 100 år, arten har ynglet i Danmark. Nydannede eller genetablerede søer er den hurtig til at indtage, formentlig fordi der i starten er få eller ingen fisk og derfor store forekomster af vandinsekter og andre smådyr. Til gengæld tåler den ikke, at søerne bliver så næringsrige, at bundvandplanterne forsvinder, formentlig fordi det reducerer mængden af føde. Foto: Carsten G. Laursen.

fremmest, at den planlagte sø er alt for stor. (...) Man »genetablerer« en sø, som aldrig har eksisteret i den størrelse. Det er således lidt misvisende at kalde det for et naturgenopretningsprojekt.»

Arkæologerne havde ret i, at den planlagte sø ville blive langt større end nogensinde tidligere, og at den ville drukne væsentlige levn fra fortiden. I bondestenalderen, 6000 år f. Kr., havde søen haft et vandspejl på 140 hektar, en størrelse som den holdt frem til udtørringen i 1872. Den nye sø, derimod, ville dække 360 hektar. Altså mere end dobbelt så stor, men mindre kunne den ikke blive, fordi de fleste tørvelag for længst var gravet væk.

Men det var ikke nok for arkæologerne at have ret. Søplanlæggerne sad både på magten og på pengene, så de fik deres vilje.

Trædestensrækken ligger i dag under vand 100 meter ude fra bredden langs Kragelundvej i nordvestenden af den nye sø. Skulle trædestensrækken have været bevaret, ville det have krævet et dæmningsanlæg midt ude i mosen med tilhørende hård dræning

og udledning af okker. Det ville Skov- og Naturstyrelsen ikke gå med til.

Endelig i maj 2003 gav Naturklagenævnet grønt lys for den store sø.

Naturen vender tilbage

Da tilladelsen først var i hus, skulle der ikke mange anlægsarbejder til, før vandet begyndte at stige i den gamle sø.

En del træer skulle fjernes fra det kommende søareal, »Bøllingsøgård« – Christiani-familiens domicil i et helt århundrede – skulle bulldozes og fjernes, to fugleøer anlægges, den sidste rest højmose beskyttes mod bølgeerosion ved hjælp af faskiner, fiskestyrt indrettes i afløbet, så fisk og smådyr kan vandre op i søen, og endelig skulle arkæologerne have afsluttet de sidste udgravninger, før vandet ville slette alle spor af fortiden.

I efteråret 2004 lukkedes afløbet, omkring marts 2005 var søen fyldt op, og i forsommeren 2005 afholdt Skov- og Naturstyrelsen den formelle indvielse. I meget runde tal kom hele

Bølling Sø-projektet til at koste 28 mio. kr., hvoraf de 15 mio. gik til at købe arealer.

Kilometerlange badestrande og feriehusene til titusinder af turister blev det aldrig til, men bådebro, bænkeborde sæt, primitive teltpladser med bål- og grillpladser og en afmærket fodsti på 12 kilometer rundt om søen fik man med i projektet. Desuden må der bades, sejles og fiskes i den vestlige del af søen. Hærvejsruten snor sig nordøst om søen, og her er mulighed for primitiv overnatning.

Hele projektet er lagt an på genopretning af naturen, og den lod da heller ikke vente længe på sig. Hættemågerne rykkede ind med 600 par i en større koloni på en af de nye fugleøer, og i deres kølvand ankom også en flok af de mere sjældne sorthalsede lappedykkere. Det er en såkaldt Rød Liste-art i dansk sammenhæng, så den har krav på særlig opmærksomhed.

Så viste der sig en regulær sensation i foråret 2007, da et par sangsvaner pludselig dukkede frem fra rørbræmmen med tre nyklækkede

Da isen trak sig tilbage mod vest for 12.000 år siden, efterlod den en skålformet fordybning i det vandskel, der sendte afsmeltningen fra de enorme ismasser enten mod øst eller vest. Her oppe på Jyllands tag blev vandet stående i en dalsenkning, der hverken havde tilløb eller afløb, men afbalancerede sin vandstand med nedbøren. Danmarks højst beliggende sø, Bølling Sø, opstod på toppen af den jyske højderyg. Udsigten på dette billede er fra søens nordvestlige hjørne, hvor der er opsat glimrende info-tavler, og et regulært friluftsanlæg med toilet, bænke-borde sæt, grillplads og masser af stabilgrus.

ællinger. Sangsvanen betragtes som en arktisk fugl, men dens udbredelse er åbenbart ved at ændre sig. I dag er den nået helt ned i Sydsverige og yngede for første gang i historisk tid i Danmark i 2002.

Grågæs, nilgæs, en sort svane, viber, bekkasiner, rørhøge, fiskeørn og sågar havørnen er rapporteret fra den nye sø, der også kan melde om en sund bestand af oddere!

For de nærmeste naboer i Engesvang har søen haft en helt kontant betydning. Ifølge Miljøstyrelsens blad, MiljøDanmark, kan de forvente, at deres huse er steget 125.000 kr. i værdi på grund af søudsigten. Det er der ingen, der brokker sig over, ifølge bladet.

Hele historien om Bølling Sø gennem tiderne er glimrende fortalt af en række kompetente fagfolk i bogen »Bølling Sø og Stenholt Skov«, som blev udgivet af Forlaget

Boelund i 2008. Bogen er hovedværket om søen og egnen. Her er alt om geologi og vegetation gennem 15.000 år, om de arkæologiske fund, Tollund-manden, tørveeventyret, Christiani-familien og søen, maleren Leif Ragn-Jensen fra Moselund, søprojektet, fuglene, dyrene og planterne – og meget mere. Alt sammen populært formidlet og rigt illustreret.

KILDER

Boysen, Freddy: Engesvang. Fra hedeboender til industrisamfund. Kort beretning om Engesvang Sogn. Engesvang Lokalhistoriske Arkiv og Forening 2002.

Boysen, Freddy et al. (red.): Bølling Sø og Stenholt Skov. Historie og natur. Foreningen Forlaget Boelund, 2008.

Forfatterens besøg på lokaliteten, 13. september 2005.

From, Lars: Midtjylland får ny kæmpe sø. Morgenavisen Jyllands-Posten, 8. maj 2005.

Kristensen, Henning: Bøllingsø, – og familien Christiani. I: Boysen, Freddy et al. (red.):

Engesvang – i mands minde. Engesvang Lokalhistoriske Arkiv og Forening 2007.

Mogensen, Frede Bjerg: Engesvang og tørveindustrien. Med portræt af tørvefabrikant Emil Ernst. Engesvang Lokalhistoriske Forlag 1988.

Mortensen, Rasmus: Ved Bølling Sø og Stenholt Krat. Hedeselskabets Tidsskrift, nr. 8, 25. april 1931.

Rostholm, Hans: Bølling Sø – et såkaldt naturgenopretningsprojekt. I: Clausen, Kim et al. (red.): FRAM – Fra Ringkøbing Amts Museer. 2001.

Skotte Møller, H.U.: Marginaljorder og miljøinteresser. Retablering af tørlagte søer og fjorde i Danmark. Miljøministeriets projektundersøgelser 1986. Samlerapport nr. VII. Skov- og Naturstyrelsen 1987.

Statens Landvindingsudvalg, j.nr. 208. Rigsarkivet.

Statens Landvindingsudvalg, underudvalget for Jylland, møde i Viborg, 8/8-1941. Rigsarkivet.

Teckemeier, Nanna: Naturgenopretning er guld værd for husejerne. MiljøDanmark nr. 4, august 2005.

www.dkconline.dk

www.tollundmanden.dk

Fuglelivet i dag

Med tilladelse fra Dansk Ornitologisk Forening bringes her et uddrag af DOF-basen, der rummer et meget stort antal fugleobservationer fra alle betydningsfulde fuglelokaliteter i landet. Ønskes der en detaljeret og aktuel status for fuglelivet ved Bølling Sø, så brug dette link: www.dofbasen.dk

Herunder ses en oversigt over de 158 fuglearter, som er registreret fra **Bølling Sø**, pr. 30. august 2010. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Lille Lappedykker	(8/23)	Kongeørn	(2/2)	Sortterne	(4/12)	Munk	(9/17)
Toppet Lappedykker	(7/22)	Fiskeørn	(7/9)	Ringdue	(18/153)	Gransanger	(21/95)
Gråstrubet Lappedykker	(17/70)	Tårnfalk	(36/52)	Tyrkerdue	(1/2)	Løvsanger	(22/164)
Sorthalset Lappedykker	(15/210)	Aftenfalk	(2/2)	Gøg	(11/13)	Fuglekonge	(12/50)
Skarv	(36/664)	Lærkefalk	(4/6)	Natugle	(1/1)	Grå Fluesnapper	(1/1)
Fiskehejre	(45/279)	Vandrefalk	(9/10)	Skovhornugle	(2/2)	Skægmejse	(1/1)
Hvid Stork	(1/1)	Agerhøne	(1/2)	Mosehornugle	(1/1)	Halemejse	(4/12)
Skestork	(1/1)	Vagtel	(1/1)	Natravn	(1/1)	Sumpmejse	(10/11)
Knopsvane	(53/318)	Fasan	(8/13)	Mursejler	(5/77)	Topmejse	(7/8)
Sortsvane	(7/7)	Vandrikse	(6/6)	Isfugl	(5/5)	Sortmejse	(7/14)
Pibesvane	(1/1)	Grønbenet Rørhøne	(2/3)	Grønspætte	(2/4)	Blåmejse	(17/55)
Sangsvane	(38/292)	Blishøne	(26/719)	Stor Flagspætte	(12/13)	Musvit	(33/226)
Blisgås	(1/1)	Trane	(1/1)	Hedelærke	(2/2)	Spætmejse	(1/2)
Grågås	(75/5102)	Strandskade	(6/11)	Sanglærke	(21/150)	Træløber	(2/4)
Canadagås	(5/11)	Rødvinget Braksvale	(3/3)	Digesvale	(5/67)	Pungmejse	(1/1)
Bramgås	(6/8)	Lille Præstekrave	(7/8)	Landsvale	(35/3107)	Rødrygget Tornskade	(5/10)
Nilgås	(33/107)	Stor Præstekrave	(1/1)	Bysvale	(11/600)	Stor Tornskade	(13/14)
Gravand	(32/230)	Vibe	(48/1737)	Skovpiber	(20/79)	Skovskade	(15/41)
Pibeand	(14/112)	Temmincksryle	(1/1)	Engpiber	(25/499)	Husskade	(28/97)
Knarand	(1/2)	Krumnæbbet Ryle	(1/1)	Gul Vipstjert	(4/30)	Allike	(15/323)
Krikand	(48/787)	Almindelig Ryle	(8/12)	Bjergvipstjert	(1/1)	Råge	(8/92)
Gråand	(59/2078)	Brushane	(9/34)	Hvid Vipstjert	(32/140)	Gråkrage	(36/877)
Spidsand	(7/40)	Dobbeltbekkasin	(37/235)	Silkehale	(1/8)	Ravn	(24/80)
Atlingand	(5/12)	Lille Kobbersnepe	(1/1)	Gærdesmutte	(23/91)	Stær	(33/1680)
Skeand	(16/82)	Storspove	(4/8)	Jernspurv	(6/12)	Skovspurv	(4/27)
Taffeland	(11/71)	Sortklire	(1/1)	Rødhals	(9/28)	Bogfinke	(32/345)
Troldand	(31/346)	Rødben	(10/13)	Rødstjert	(1/1)	Kvækerfinke	(9/854)
Sortand	(5/6)	Hvidklire	(10/19)	Bynkefugl	(21/63)	Grønirisk	(11/35)
Hvinand	(20/123)	Svaleklire	(8/20)	Stenpikker	(5/8)	Stillits	(11/61)
Stor Skallesluger	(4/10)	Tinksmed	(10/45)	Solsort	(22/57)	Grønsisken	(5/75)
Hvæpsevåge	(7/8)	Mudderklire	(12/22)	Sjagger	(6/253)	Tornirisk	(9/57)
Rød Glente	(1/1)	Stenvender	(1/1)	Sangdrossel	(11/24)	Bjergirisk	(1/3)
Havørn	(2/3)	Dværgmåge	(4/16)	Vindrossel	(2/235)	Stor Gråsisken	(1/10)
Rørhøg	(39/46)	Hættemåge	(45/16321)	Misteldrossel	(9/38)	Lille Gråsisken	(3/4)
Blå Kærhøg	(19/20)	Stormmåge	(18/395)	Græshoppesanger	(2/3)	Lille Korsnæb	(7/76)
Duehøg	(8/8)	Sildemåge	(6/9)	Kærsanger	(2/2)	Dompap	(7/13)
Spurvehøg	(13/16)	Sølvmåge	(41/1453)	Rørsanger	(2/3)	Kernebider	(1/1)
Musvåge	(72/236)	Svartbag	(8/10)	Gærdesanger	(2/7)	Gulspurv	(43/232)
Fjeldvåge	(7/8)	Fjordterne	(8/26)	Tornsanger	(18/62)	Rørspurv	(25/108)
		Havterne	(1/320)	Havesanger	(3/4)		

Herunder ses en oversigt over de 26 andre dyr, som er registreret fra **Bølling Sø**, pr. 30. august 2010. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Stregbredpande	(3/36)
Skråstregbredpande	(1/6)
Stor Kålsommerfugl	(3/26)
Grønåret Kålsommerfugl	(8/419)
Aurora	(1/2)
Søgekåbe	(1/1)
Dagpåfugleøje	(2/6)

Admiral	(2/3)
Tidselsommerfugl	(3/5)
Nældens Takvinge	(2/6)
Storplettet Perlemorsommerfugl	(1/3)
Græsrandøje	(2/75)
Engrandøje	(3/31)

Okkergul Randøje	(1/3)
Grøn Busksommerfugl	(1/2)
Lille Ildfugl	(2/4)
Dukatsommerfugl	(4/6)
Almindelig Blåfugl	(2/16)
Ræv	(2/2)
Brud	(1/1)

Odder	(1/1)
Rådyr	(2/5)
Almindelig Firben	(3/8)
Stålmorm	(1/1)
Snog	(1/1)
Hugorm	(2/2)

Plantelivet i dag

TBU 14/78-1: Bølling Mose

Ligger ca. 2 km nordøst for Engsvang i en tydeligt markeret dal, der i nordvestlig retning har forbindelse til Karup Hedeslette, og imod øst udvider den sig til en bred dal med den nu tørlagte Bølling Sø. Mosen grænser op til dalens nordside, som udgøres af stejle erosionskrænter, der gennemskæres af dybe slugter. Skrænterne er opbygget af morænesand og under sidste istid formodes isen at have haft sin hovedstilstandslinie kun nogle få km vest for mosen. Mosen er på ca. 4 ha.

Bølling Mose er den sidste rest af en væsentligt større højmos, som oprindelig udfyldte store dele af dalbunden. Mod nord og nordvest har der aldrig været gravet tørv, hvorfor der fortsat findes en naturlig overgang mellem højmosen og bakkeskrænten nord for. Til de øvrige sider står højmosen med stejle tørvevægge ned mod det omgivende terræn. Skrænten nord for højmosen er bevokset med en lysåben løvskov med stilk-eg, almindelig røn, bævreasp, vorte-birk og dun-

birk. Skoven veksler med åbne parter med hedevegetation, som består af hedelyng, håret visse, guldblomme, sandstar med flere. Mellem skræntfoden og høj-mosen er der et 5-10 meter bredt fattigkær (lagg), der er bevokset med dun-birk. Desuden forekommer enkelte bævreasp, grå-pil, almindelig røn og skov-fyr. Bundvegetationen domineres af blåtop med islæt af bølget bunke, almindelig star, tormentil, tyttebær og tue-kæruld. Den egentlige højmos består de fleste steder af en plan, men tuet overflade, der er tørbundspræget uden forekomst af holler af tørvemos. Store dele af højmosen er præget af trævækst. Dun-birk dominerer, desuden findes enkelte skov-fyr, sitka-gran, rød-gran og almindelig røn. Der vokser endvidere mose-pors på den uberørte højmosen. Planten danner flere steder velafgrænsede bevoksningsområder ligesom mosebølle.

Bundvegetationen består de fleste steder af hedelyng med indslag af en del tue-kæruld og mosset Hypnum cypressiforme

og Hypnum jutlandicum. Enkelte steder dominerer tue-kæruld. På mosens mere tørre partier vokser lidt Aulacomnion palustre, Sphagnum rubellum og Pleurozium schreberi. I de lavereliggende partier vokser klokkelæng, smalbladet kæruld og enkelte tuer af tørvemoserne Sphagnum magellanicum, Sphagnum molle, Sphagnum papillosum og Sphagnum fimbriatum. Desuden forekommer Sphagnum fallax, der nogle steder dominerer de lavereliggende arealer af mosen. Revling, rosmarinlyng og tranebær, som er almindeligt forekommende på uforstyrrede højmoser findes kun få steder i mosen. Rosmarinlyng er således kun fundet et enkelt sted. Lavflo- raen er meget artsfattig og forekommer kun spredt i mosen.

Vegetationstyper: højmos

Højere planter: 1989. Almindelig røn, almindelig star, almindelig bjerg-fyr, blåtop, dun-birk, gran, hedelyng, krybende hestegræs, klokkelæng, mose-bølle, mose-pors, revling, rosmarinlyng, skov-fyr, smalbladet kæruld,

smalbladet mangeløv, tranebær, tue-kæruld og tyttebær.

TBU 14/78-2: Bølling Sø

Var med et areal på i alt 300-400 ha frem til afvandingen i 1872 Midtjyllands største lavvandede sø- og moseområde. Søen havde dengang et vandspejl på omkring 150 ha. Efter afvandingen, der først lykkedes endeligt i dette århundrede, er der på den gamle søbund blevet indvundet betydelige mængder tørv. De fleste arealer har været udnyttet landbrugsmæssigt, men udnyttelsen har aldrig været særlig intensiv på grund af afvandingsproblemer og er i de senere år gradvist ophørt på store områder. Bølling Sø-området ligger tæt ved Engsvang By på grænsen mellem Ikast og Silkeborg kommuner og på grænsen mellem Ringkjøbing og Århus amter. Ringkjøbing og Århus amtsråd har i 1987 foreslået Bølling Sø retableret som en sø, og der er i 1989 blevet igangsat miljømæssige forundersøgelser jf. beskrivelsen ovenfor af Bølling Mose.

Kilder: se Emsholm 1992.